

УДК 57(092)(477.53)Іллічевський

**СЕРГІЙ ІЛЛІЧЕВСЬКИЙ – ОДИН ІЗ ОРГАНІЗАТОРІВ ВИВЧЕННЯ
ТА ОХОРОНИ БІОРИЗНОМАНІТТЯ НА ПОЛТАВЩИНІ ТА В УКРАЇНІ**

Самородов В.М.

Полтавська державна аграрна академія

Халимон О.В.

Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського

17 вересня 2020 р. виповнилося 125 років від дня народження відомого українського ботаніка та фенолога, кандидата біологічних наук, професора Сергія Олімпійовича Іллічевського (1895-1959?), життя та діяльність якого були тісно пов'язані з сучасним Полтавським національним педагогічним університетом імені В. Г. Короленка, випускником якого він став у 1923 р. і певний час працював у підрозділах цього вишу [1, 20].

Сформувавшись у родині знаного натураліста О. О. Іллічевського, де цінували природу та вміли її досліджувати, Сергій ще змолоду долучився до цієї справи [23]. Починаючи від 1917 р., С. О. Іллічевський проводив систематичне вивчення флори околиць м. Полтави в радіусі 15-17 верст і збирав гербарій, тож був добре обізнаний із видовим складом рослин досліджуваної території та цікавими в ботанічному відношенні об'єктами [9, 22]. За його особистим зізнанням, для цього лише у 1917 р. він здійснив понад 400 ботанічних екскурсій [9].

Про натуралістичні нахили Сергія залишив спогади В. І. Вернадський. Коли у березні 1918 р. видатний вчений створив при музеї Полтавське товариство любителів природи, то до нього без вагань вступили Сергій із своїм батьком [2]. Можна вважати, що діяльність у Товаристві стала для 23-річного Сергія однією із перших сходинок до науки та музейної справи [18].

Згодом, у 20-і рр. ХХ ст. Сергій робив чимало для вдосконалення професійних навичок і знань як технік-інструктор з лікарських рослин спершу в Губкомздраві, а згодом – у Губземвідділі (1919; 1921) [1, 14]. В цей же час він досліджував бур'яни на дослідних станціях Полтавщини: Полтавській сільськогосподарській та Лубенській станціях лікарських рослин. Коло захоплень науковця було досить широким: від вивчення флори і до фенологічних спостережень. Крім цього, Сергій Олімпійович цікавився дендрологією, проводив фітопатологічні збори, займався геоботанікою та дослідженням гербаріїв різних установ як у Полтаві, так і поза її межами [3, 14, 16, 17, 21, 22]. Різноманітна ботанічна діяльність

сприяла вдосконаленню знань вченого і зробила С. О. Іллічевського одним із найкращих знавців біорізноманіття краю.

У 1926-1927 рр. Сергій Олімпійович працював як дослідник природи Опішнянського району у складі експедиції Полтавського Державного Музею імені В. Г. Короленка (нині – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського). Лише за перший день екскурсій ботанік знайшов 246 видів рослин. За дев'ять днів серпня 1927 р. він відмітив в околицях Опішні 434 їх види [13].

Сергій Олімпійович не лише ретельно вивчав флору Полтавщини, а й виявляв чисельні унікальні фітоценози, які саме відтоді за його поданням держава почала брати під свою охорону [8, 10, 12]. Ботанік тісно співпрацював з Українським Комітетом охорони пам'яток природи й культури, заснованим при Народному Комісаріаті Освіти УСРР 1926 р., при якому обіймав посаду геоботаніка з обстеження цілинних степів. Основним завданням Комітету було дослідження та детальне вивчення на території України унікальних природних куточків з метою їх подальшого заповідання. У 1927 р. за дорученням Комітету С. О. Іллічевський провів детальне експедиційне обстеження цілинних степів Полтавщини [12, 19]. У квітні-вересні він здійснив 15 виїздів до Червоноградського, Карлівського та Лубенського районів. Сергій Олімпійович зробив детальні геоботанічні описи Струківської, Розумівської, Ланнівської цілин, «Академічного степу» поблизу Лип'янки, цілини Дібрівського кінного заводу. Він склав опис ковилового степу на пісках і солончаках біля с. Скалонівки, дослідив рослинність неораних курганів в околицях м. Червонограду. Також геоботанік вивчив степові блюдця між Лип'янкою і Розумівкою та чагарниковий степ під м. Червоноградом на так званій «Українській лінії» – залишках фортифікаційної системи, побудованої ще у 30-х рр. XVIII ст. Вчений занотував загальний список рослин, що зустрічались на обстежених степових ділянках, в обсязі 198 видів. Результати досліджень С. О. Іллічевський направив до збірника «Охорони пам'яток природи на Україні», який був повністю присвячений степовим пам'яткам природи та степовим заповідникам [7, 21]. Взагалі ж, в різні роки С. О. Іллічевський виявив на Полтавщині десять цілинних ділянок із добре збереженою флорою, вивчив їх видовий склад, зробив геоботанічні описи та вів їх моніторинг [14]. Вчений активно опирався потугам господарників розорати на Полтавщині останні ділянки цілинних степів. За завданням згаданого Комітету він обстежив цікаві та цінні у природничо-історичному відношенні ділянки Полтавщини з метою їх подальшого збереження [7, 8, 10, 21]. Деякі з них вже були заповідними, проте не мали єдиної координуючої установи. Це, в свою чергу, негативно позначалося на їх функціюванні, а в окремих випадках загрожувало

навіть існуванню взагалі. Сергій Олімпійович запропонував організувати в області комплекс із дев'яти заповідних об'єктів, які, на його думку, найбільш повно відображали б різноманіття природи Лісостепу. До його складу повинні були увійти: 150 гектарів Карлівської цілини; заповідник «Парасоцький» – вікові дубово-грабові ліси поблизу Диканьки; чагарниковий степ на так званій «Українській лінії»; нерозорані кургани; чималі солончаки при впадінні р. Берестової у р. Оріль; декілька ділянок цілинних степів із байбаковинами поблизу Сахновщини та хутору Вільного; близько 100 гектарів соснового лісу «Гетьманщина» з лісовою фауною; мішані ліси на лівобережних пісках біля м. Полтави («Триби») та болото, що знаходиться у глибині цих лісів, з північною флорою. При цьому дослідник наголошував на підпорядкуванні даних об'єктів єдиному господарю, що сприяло б науковій роботі та дотримуванню режиму охорони. Вже у ті часи С. О. Іллічевський порушував питання про комплексне використання заповідних об'єктів регіону, в тому числі і з освітньою метою при проведенні польових практик для студентів-біологів та аграріїв. Завдяки його кропіткій роботі у лютому 1937 р. була проведена декретизація трьох природних об'єктів Полтавщини та надано їм статус заповідників обласного значення. Це – Карлівська цілина, Малоперещепинське болото та Парасоцький ліс [21]. С. О. Іллічевський брав також участь у розробці режиму їх експлуатації. Охорону заповідників було покладено на Полтавський Державний Музей імені В. Г. Короленка.

Востаннє С. О. Іллічевський досліджував стан збереження заповідних об'єктів Полтавщини у серпні 1940 р. [21]. 14 серпня він виїздив у Карлівський район на Академічну цілину. І хоча огляд ділянки відбувся в кінці літа, коли більшість степових рослин вигоріла, вчений визначив чимало цікавих видів. Сергій Олімпійович зазначив, що південна частина цілини дуже вибита надмірним випасом і забур'янена, тож зберігати її надалі недоцільно. Північна ж, площею 70 гектарів, – збереглася значно краще і мала, на його думку, велику цінність. На ній треба було припинити випас і використовувати тільки під сінокіс. Після дослідження стану Парасоцького лісу у Диканському районі 25 серпня 1940 р. С. О. Іллічевський у доповідній записці директору Музею, якому був підпорядкований заповідний об'єкт, запропонував взяти ліс під особливу охорону, заборонити полювання та випас худоби [21].

Першого вересня 1940 р. Сергій Олімпійович був зарахований доцентом Полтавського державного педагогічного інституту. Коло його наукових інтересів у цей час включало акліматизацію південних культур і вивчення впливу метеорологічних умов на початок цвітіння дикорослої та культурної флор. Ботанік також збирав гербарій в околицях м. Полтави, продовжував спостереження та займався камеральною

обробкою гербарію флори Криму. З наближенням фронту, п'ятого вересня 1941 р. заняття у вузі були припинені. 18 вересня 1941 р. німці увійшли у м. Полтаву, а вже 20 вересня відділом Народної освіти при Полтавській міській Управі було сформовано новий штат, зорганізованого окупантами педінституту. С. О. Іллічевського було призначено завідувачим Ботанічним садом новоствореного вишу. Планувалося, що відомий вчений разом із іншими викладачами буде залучений до складання нових навчальних програм. І, дійсно, ця робота велася, але участі в ній Сергій Олімпійович не брав. Натомість він не припиняв дослідів з акліматизації та друкувався на сторінках газет «Голос Полтавщини» і «Нова Україна», що видавалися у той час у Полтаві. Об'єктом його досліджень стали сім культур: канатник, батат, китайський горох (вігна, або маш), фенхель, багаторічний льон, кроталарія та кунжут. До речі, два останні види С. О. Іллічевський почав культивувати на Полтавщині першим [20]. У зазначений період вчений активно співпрацював із Управлінням парками та садками м. Полтави, якому допомагав у 1942 р. підібрати асортимент дерев і чагарників для відновлення зеленого вбрання обласного центру. Знавець дендрології, він переконував більш широко використовувати у зеленому будівництві хвойні рослини, яких на той час у місті було замало, вказував на їх переваги та декоративність[17].

Велике місце в творчій діяльності Сергія Олімпійовича з вивчення біорізноманіття флори України були його наукові студії у різних регіонах України поза Полтавщиною, передусім – на Чернігівщині. Вперше її дослідження С. О. Іллічевським розпочались 1925 р., коли він жив у Майновці, працюючи у місцевому агротехнікумі лектором із метеорології та фітопатології [1]. Згодом, влітку 1928 р., науковця запросили до участі у комплексній експедиції з вивчення ґрунтів і геоботанічного обстеження Прилуччини. За її результатами були вивчені болотяна, лучна, лісова та піскова флора регіону, знайдено багато раритетів, вперше було досліджено 12 неораних могил (курганів) [6, 19]. У подальшому діяльність С. О. Іллічевського, який у той час жив у м. Чернігові, пов'язана з дослідженнями флори околиць міста [4, 11]. На той час у м. Чернігові вже було затверджене ботаніко-географічне районування, запропоноване ще на початку 1925 р. Комісією Сільськогосподарського Наукового Комітету України. З огляду на це, важливо зазначити, що флористичні знахідки С. О. Іллічевського типових степових видів дали всі підстави перенести північну межу Лісостепу на північ до м. Чернігова [11, 19]. У червні-липні 1931 р. Сергій Олімпійович провів обстеження 22 крейдяних відслонень в околицях м. Глухова на півночі Чернігівщини та описав їх видовий склад [19].

Досвід природоохоронної роботи С. О. Іллічевський опановував на практиці, коли вимушений був за станом здоров'я у 1932 р. переїхати з Чернігова на південь України. Там він працював геоботаніком у науково-дослідному Степовому інституті в Асканії-Новій (1932-1933), потім – геоботаніком Чорноморського заповідника (1934-1935), а ще пізніше – у Криму [5, 14 15]. Тут він недовгий час (1938-1939) обіймав посаду завідувача відділу флори Нікітського ботанічного саду, досліджував флору Гірського степового Криму [14]. Про згадані місця роботи С. О. Іллічевського на півдні України відомості дуже незначні. Але деякі із них цікаві. На початку 30-х рр. ХХ ст. (1932-1933) він працював старшим фахівцем з геоботаніки Всесоюзного НДІ гібридизації і акліматизації тварин (нині Інститут тваринництва степових районів імені М. Ф. Іванова «Асканія-Нова» – Національний науковий селекційно-генетичний центр з вівчарства). Вдруге він пов'язав себе з ушлякеним степовим Інститутом, коли вже працював у Чорноморському заповіднику. Це теж відбувалося у два етапи: 1934-1935 та 1945-1947 рр. У цей час він був відповідальним виконавцем дослідної роботи «Динамика растительных биоценозов целин Аскании-Нова и окружающего её района Южного Заднепровья» раніше згаданого ВНДІ гібридизації і акліматизації тварин. Крім цього ботанік працював ще й у музеї Інституту. Тоді С. О. Іллічевському вдалося зібрати досить цікавий і різноманітний науковий матеріал. Перш за все він торкався характеристики флори та рослинності чорноморських заповідників і дослідження фітопатогенних грибів судинних рослин острова Джарилгача [15]. Останні із них торкалися виявленого 51 виду мікроміцетів і були найбільш ґрунтовними за усі часи проведених на цьому заповідному об'єкті досліджень.

Ще одним серйозним захопленням науковця була фенологія, якою він займався майже без перериву все своє життя, починаючи від 1917 р. [3]. Підводячи підсумки своїх багаторічних фенологічних досліджень, Сергій Олімпійович не без гордості відмічав, що його діяльність у цій царині дозволила віднести місто Полтаву до переліку найкращих опірних пунктів фенологічної мережі колишнього СРСР.

Обіймаючи численні посади у низці установ, працюючи в різних регіонах України, дослідник цілеспрямовано та фахово вивчав рослини, ставши знаним та авторитетним вченим-ботаніком, фенологом світового виміру, одним із піонерів заповідної справи на Полтавщині та в Україні. Сергій Олімпійович залишив по собі фундаментальну наукову спадщину із 75-ти відомих авторам публікацій. Вони і зараз актуальні та цікавлять широкі кола сучасних вчених-природодослідників не лише Полтавщини, а й без перебільшення – усієї України. Адже у різні роки його дослідження торкалися сучасних Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської областей та Автономної республіки Крим.

Список використаних джерел:

1. Личное дело Илличевского Сергея Олимпиевича. *Архів Національного ботанічного саду імені М. М. Гришка НАН України*. Спр. 160. Арк. 134.
2. В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / Уклад. В. М. Самородов, С. Л. Кигим. Полтава: Полтав. літератор, 2008. С. 157–159.
3. Илличевский С. Цветение растений окрестностей г. Полтавы в связи с температурой. *Советское краеведение*. 1934. №9. С. 28.
4. Іллічевський С. Матеріали до флори околиць м. Чернігова. *Вестник Киевского ботанічного саду*. 1933. Вып. 16. С. 18.
5. Іллічевський С. О. Матеріали до флори приморської частини України. *Журнал Інституту Ботаніки АН УРСР*. 1937. №15. С. 253–255.
6. Іллічевський С. Наслідки геоботанічного обслідування Прилуччини. *Бюлетень Прилуцького окружного музею*. 1929. №2. Травень. С. 1–7.
7. Іллічевський С. Обслідування цілинних степів Полтавщини в 1927 році. *Охорона пам'яток природи на Україні / За ред. проф. О. Федоровського та Є. Лавренка*. Харків, 1928. Зб. II. С. 89–113.
8. Іллічевський С. Обслідування цілинних степів Полтавщини та їх охорона. *Вісник природознавства*. 1929. №1-2. С. 58–60.
9. Іллічевський С. Список найцікавіших рослин околиць міста Полтави. *Український ботанічний журнал*. 1926. Кн. III. С. 34.
10. Іллічевський С. Список рослин б. Константиноградського пов. Полтавщини. *Український ботанічний журнал*. 1928. Кн. IV. С. 37–50.
11. Іллічевський С. Тирса (*Stipa capillata* L.) у Чернігові в зв'язку з питанням про належність Чернігова до Лісової зони. *Вісник природознавства*. 1931. №1-2. С. 63.
12. Іллічевський С. Цілинні степи південної Полтавщини. *Труди с.-госп. ботан.* Харків, 1927, Т. I. Вип. 3. С. 62.
13. Риженко Я. П[олтавський] Д[ержавний] М[узей]: Історичний огляд // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / Під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка. Полтава, 1928. Т. I. С. 12.
14. Русские ботаники (ботаники России – СССР): Биографо-библиографический словарь. – Т. III: Горницкий – Ищереков / Сост. С. Ю. Липшиц, отв. ред. акад. В. Н. Сукачев. М.: Изд-во МОИС, 1950. С. 444–446.
15. Уманец О. Ю. Исследования С. О. Илличевского в Черноморском заповеднике. *I відкритий з'їзд фітобіологів Херсонщини* (Херсон, 6 квітня 2006 р.): Зб. тез. доп. Херсон, 2006. С. 56.
16. Халимон О. Ботанічні студії Сергія Іллічевського в околицях Полтави у першій половині ХХ ст. *Географія та екологія Полтави*. Мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. 25 квітня 2008 р. Полтава: Верстка, 2008. С. 123–127.
17. Халимон О. Дендрологічні дослідження ботаніка С. О. Іллічевського. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Вип. VII. Полтава: Дивосвіт, 2012. С. 110–122.

18. Халимон О. Роль Полтавського краєзнавчого музею в науковій долі Сергія Іллічевського. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Вип. VI. Полтава: Дивосвіт, 2011. С. 315–333.
19. Халимон О. Чернігівський період життя ботаніка С.О. Іллічевського. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Вип. VIII. Полтава: Дивосвіт, 2013. С. 349–355.
20. Халимон О. В. Діяльність Сергія Іллічевського у Полтавському педінституті. *Біорізноманіття. Теорія, практика та методичні аспекти вивчення у загальноосвітній та вищій школі*. Мат-ли Міжнарод. наук.-практ. конф. / За ред. М. В. Гриньової. Полтава: Друкарська майстерня, 2010. С. 35–38.
21. Халимон О. В. Природоохоронна діяльність ботаніка Сергія Іллічевського на Полтавщині. *Природоохоронний рух на Полтавщині*. Мат-ли наук.-практ. конф. Полтава: Верстка, 2006. С. 68–72.
22. Халимон О., Старченко В. Гербарій С. О. Іллічевського у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського (Каталог). *Полтавський краєзнавчий музей*: Зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вип. XI. Полтава: Дивосвіт, 2016. С. 275–294.
23. Халимон О. В., Самородов В. М. Родина Іллічевських в ювілейному осмисленні та документах. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2005. №4. С. 92–97.